

Wydział Instrumentalny
Zakład Instrumentów Historycznych
Specjalność: flet traverso

Aleksandra Wiśniewska

Figury retoryczne w partii fletu
w chorale *O Mensch, bewein dein Sünde gross*
z *Pasji* wg św. Mateusza Johanna Sebastiana Bacha

Akademia Muzyczna
im. I. J. Paderewskiego w Poznaniu

Poznań 2019

SPIS TREŚCI

Wstęp

1. Kontekst badawczy jako klucz do zrozumienia doboru środków muzycznych.
 - 1.1. Główny temat.
 - 1.2. Spis chorałów.
 - 1.3. Miejsce fletowego chorału.
2. Chorał *O Mensch, beweine dein Sünde gross*.
 - 2.1. Historia chorału.
 - 2.2. Tekst chorału.
3. Muzyka w ślad za emocjami.
 - 3.1. Opracowanie muzyczne chorału w *Pasji*.
 - 3.2. Wybrane figury retoryczne w partii fletu.

Podsumowanie

Bibliografia

Wstęp

Fletowa muzyka Johanna Sebastiana Bacha stanowi w moim odczuciu fenomen, a wykonywanie jego sonat jest przeżyciem szczególnym. Jedną z nich miałam przyjemność analizować w aspekcie figur retorycznych przy okazji pisania pracy seminaryjnej w trakcie poprzednich studiów licencjackich. Zdecydowałam ponownie zająć się tematem, jednak podchodząc do niego z innej strony. Pominęłam omawianie terminów, rodzajów oracji i podstawowych informacji na temat retoryki. Tym razem z uwagi na wokalnoinstrumentalny charakter utworu mogłam skupić się bardziej na związkach muzyki ze słowami. Zaciekał mnie także sam chorał *O Mensch, bewein dein Sünde gross*, więc odnoszę się również do jego historii. Pomysł zaś napisania pracy na temat *Pasji wg św. Mateusza* pojawił się podczas jej wykonywania. Zauważyłam, że partia fletu znakomicie odzwierciedla to, o czym właśnie mówi tekst.

Illustration 1: Rękopis partytury "O Mensch, bewein dein Sünde gross" z Pasji wg św. Mateusza

1. Kontekst literacki jako klucz do zrozumienia doboru środków muzycznych.

Naturalną reakcją podczas słuchania utworu muzycznego jest odczuwanie emocji i doznawanie wrażeń estetycznych. Mniej oczywista wydaje się refleksja nad kontekstem poszczególnych części dzieła i jego związków z wybranymi przez kompozytora rozwiązaniami muzycznymi. W przypadku kompozycji takiej jak *Pasja wg św. Mateusza* uważam to jednak za kluczowe. Nieprzypadkowo Bach wszystkie części utworu zestawiał w konkretnej kolejności, zastosował szczegółową instrumentację oraz zdecydował o konkretnym doborze chorałów. W szczególności podczas omawiania figur retorycznych, które przecież posiadają szczególne znaczenie i rolę, należy posiłkować się kontekstem. Podobna sekwencja muzyczna może bowiem zostać zinterpretowana odmiennie w zależności od tekstu i przesłania. Z uwagi na charakter wokalny – instrumentalny *Pasji wg św. Mateusza* zadanie jest ułatwione, ponieważ tekst wskazuje na znaczenie muzycznej frazy. Starając się zinterpretować wymowę partii fletu w chorale *O Mensch, bewein dein Sünde gross* na początku należałoby rozpatrzyć kontekst całego dzieła, zaczynając od najbardziej ogólnych obserwacji i docierając się do coraz bardziej szczegółowych:

główny temat i przesłanie utworu jako całości,
miejsce chorału w kontekście całości,
tekst chorału *O Mensch, bewein*
dobór środków, instrumentacja
figury retoryczne

1.1. Główny temat.

Tematyką *Pasji* jest śmierć i cierpienie Pana Jezusa Chrystusa. Obok zmartwychwstania jest to najważniejsze wydarzenie w chrześcijaństwie. Sam Bóg poniósł karę grzesznych ludzi na sobie, aby oni mogli żyć wiecznie. Bach jako wierzący luteranin skomponował wielkie dzieło, opowiadające historię zbawienia opierając się na relacji św. Mateusza. Z tą perspektywą należy cały utwór rozpatrywać i poszukiwać związków, metod uwypuklenia głównego tematu (lub jego podtematów) w poszczególnych partiach instrumentalnych.

1.2. Spis chorałów.

Choć zamieszczenie spisu chorałów nie wydaje się niezbędne do zrozumienia całości dzieła, warto przyjrzeć się jakie pieśni wybrał Bach. Tym bardziej, że po rozpatrzeniu ich kolejności i opracowania okazuje się, że chorał *O Mensch, beweine deine Sünde gross* zajmuje miejsce zupełnie wyjątkowe.

Część pierwsza:

1. Herzlichster Jesu, was hast du verbochen.
2. Ich bin's, ich sollte büßen.
3. Erkenne mich, mein Huter.
4. Ich will hier bei dir stehen.
5. Was mein Gott will.
6. **O Mensch, beweine deine Sünde gross.**

Część druga:

7. Mir hat die Welt trüglich gericht't.
8. Wer hat dich so geschlagen.
9. Bin ich gleich von dir gewichen.
10. Befiehl du deine Wege.
11. Wie wunderbarlich ist doch diese Strafe.
12. Wenn ich einmal soll scheiden.

1.3. Miejsce fletowego chorału.

Fletowy chorał wieńczy pierwszą część *Pasji*. Jest on jedynym rozbudowanym strukturalnie i kompozytorsko chorałem w całym dziele Bacha. Nie jest to jedynie melodia pieśni przeznaczona do wykonania przez czterogłosowy chór i zagrania przez orkiestrę, jak w innych wybranych przez kompozytora chorałach, a rozbudowana kompozycja z odrębnymi partiami instrumentalnymi oraz chóralnymi. Szerzej opisane to zostało w rozdziale trzecim. Poprzedzający ją śpiew ewangelisty, opowiada o odcięciu ucha przez jednego z uczniów Jezusa. Jest to więc pełen emocji moment, w którym Chrystus został wydany przez Judasza, a uczniowie opuścili Go:

„Wtedy idzie Jezus z nimi do ogrodu, zwanego Getsemane, i mówi do uczniów: Siadźcie tu, a Ja tymczasem odejdę tam i będę się modlił. (37) I wziął z sobą Piotra oraz dwóch synów Zebedeuszowych, i począł się smucić i trwożyć. (38) Wtedy mówi do nich: Smężna jest dusza moja aż do śmierci; zostańcie tu i czuwajcie ze mną. (39) Potem postąpił nieco dalej, upadł na oblicze swoje, modlił się i mówił: Ojczy mój, jeśli można, niech mnie ten kielich minie; wszakże nie jako Ja chcę, ale jako Ty. (40) I wrócił do uczniów, i zastał ich śpiących, i mówił do Piotra: Tak to nie mogliście jednej godziny czuwać ze mną? (41) Czuwajcie i módlcie się, abyście nie popadli w pokuszenie; duch wprawdzie jest ochotny, ale ciało mdłe. (42) Znowu po raz drugi odszedł i modlił się, mówiąc: Ojczy mój, jeśli nie może mnie ten kielich minąć, żebym go pił, niech się stanie wola twoja. (43) I przyszedł znowu, i zastał ich śpiących, albowiem oczy ich były obciążone. (44) I zostawił ich, znowu odszedł i modlił się po raz trzeci tymi samymi słowami. (45) Wtedy przyszedł do uczniów i mówił do nich: Śpijcie dalej i odpoczywajcie, oto nadeszła godzina i Syn Człowieczy będzie wydany w ręce grzeszników. (46) Wstańcie, pójdźmy; oto się zbliża ten, który mnie wyda. (47) I gdy On jeszcze mówił, oto nadszedł Judasz, jeden z dwunastu, a wraz z nim liczny tłum z mieczami i z kijami, od arcykapłanów i od starszych ludu. (48) A ten, który go wydał, dał im znak, mówiąc: Ten, którego pocałuję, jest nim, bierzcie go. (49) I zaraz przystąpił do Jezusa, i rzekł: Bądź pozdrowiony, Mistrzu! I pocałował go. (50) A Jezus rzekł do niego: Przyjacielu, po co przychodzisz? Wtedy podeszli bliżej, rzucili się na Jezusa i pochwycili go. (51) **I oto jeden z tych, którzy byli z Jezusem, wyciągnął rękę, dobył miecza swego, uderzył sługę arcykapłana i uciął mu ucho. (52) Wtedy rzecze mu Jezus: Włóż miecz swój do pochwy; wszyscy bowiem, którzy miecza dobywają, od miecza giną. (53) Czy myślisz, że nie mógłbym prosić Ojca mego, a On wystawiłby mi teraz więcej niż dwanaście legionów aniołów? (54) Ale jak by wtedy wypełniły się Pisma, że tak się stać musi? (55) W tej godzinie rzekł Jezus do tłumu: Jak na zbójcę wyszliście z mieczami i kijami, aby mnie pochwycić; codziennie siadywałem w świątyni i nauczałem, a nie pojмалиście mnie. (56) Ale to wszystko się stało, aby się wypełniły Pisma prorockie. Wtedy wszyscy uczniowie go opuścili i uciekli.”¹**

¹ Ewangelia Mateusza, rozdział 26:36-56, Biblia Warszawska.

W obliczu zamysłu przedstawienia przy pomocy muzyki tak poważnej i tragicznej sytuacji, w której znalazł się sam Bóg, Bach jako zwieńczenie treści umieścił właśnie chorał *O Mensch, bewein dein Sünde gross*.

2. Chorał *O Mensch, bewein dein Sünde gross*.

Po przyjrzeniu się tematowi oraz umiejscowieniu *O Mensch, bewein dein Sünde gross*, należy przejść do omówienia treści chorału. Wcześniej warto jednak jeszcze opisać historię jego powstania. Melodii nie skomponował Bach, co oznacza, że musiała ona utrwalić się w ówczesnej kulturze na tyle, aby do niego dotrzeć.

2.1. Historia.

Poszukiwania losu poszczególnych chorałów protestanckich są dla mnie szczególnie fascynujące. Melodie niczym nić przewijają się przez lata w śpiewnikach, w różnych językach, w utworach, u różnych kompozytorów, by w końcu dojść do dzisiejszego słuchacza lub wykonawcy: czy to do profesjonalnego muzyka nie mającego pojęcia, że wśród skomplikowanych figuracji kryje się chorał i na nim jest zbudowana cała kompozycja; czy też do człowieka śpiewającego po prostu jedną z pieśni istniejących dzisiaj w kościele.

Melodia wykorzystana w *O Mensch, bewein dein Sünde gross* została użyta w pierwszym wydaniu *Psalterza Genewskiego* - do psalmu nr 36 oraz w późniejszym już wydaniu (1551r.) do psalmu nr 68. Za kompozytora melodii uznawany jest Matthias Greitter (rok 1525), zaś za autora tekstu Sebald Heydan (rok 1530). Opracowanie wielogłosowe znajduje się w śpiewniku Goudimela. Ważny jest aspekt roli tej melodii w społeczeństwie: była to pieśń kalwińskiej reformacji w Europie. Znaczenie w kulturze jest więc podobne do roli hymnu reformacji niemieckiej *Ein Feste Burg ist unser Gott* - po polsku pieśń *Warownym grodem jest nasz Bóg*. Spotkać się można także z wymownym określeniem „Hugenocka Marsylianka”.²

² www.hymnary.org

P S E A V M E L X V I I I 125

en ce qu'il a racheté & conserué son peuple. De là il vient à se glorifier en Dieu, de ce qu'il a esté maintenu au droit de la couronne Royale, selon qu'il en auoit en la promesse.

Q Ve Dieu se môstre seulement, Et on ver-
ra soudainement Abandonner la place. Le camp d's
en ne mis espars, Et ses hâineux de toutes parts, Fuir
deuant ta fa ce: Dieu les se ra tous s'en fu ir, Ainsi
qu'on voit s'esuanouir Vn amas de fâmee, Comme la
ci re aupres du feu, Ainsi des meschâs deuant Dieu,
La force est consume e.

Cependant deuant le Seigneur
Les iustes chantent son honneur
En toute esiouissance:
Et de la grand' ioye qu'ils ont
De voir les meschans qui s'en vont,
Sautent à grand' puissance.

Chantez du Seigneur le renom,
Psalmodiez, louez son nom,
Et sa gloire immortelle:
Car sur la nue il est porté,
Et d'un nom plein de maiesté,
L'Eternel il s'appelle.

Resiouissez-vous deuant luy.

Przykłady kompozytorów, u których pojawia się melodia chorałowa:

- Jacob Van Eyck *Fluyten Lust- Hof* - Ps. 68,
- Johann Sebastian Bach:
 - *Preludium chorałowe z Orgelbüchlein, BWV 622,*
 - *Kantata BWV 402,*
 - *Motet BWV 229,*
 - *Choral-Gesänge nr 286,*
- Johann Pachelbel *O Mensch, beweine deine Sünde gross*, P 396.

Przykłady śpiewników, w których pojawia się melodia chorałowa:

- Johann Hermann Schein – *Cantional* (1645r.),
- Gerhard Hahn – *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch,*
- *Neu Leipziger Gesangbuch,*
- *Psalterz Rybińskiego* (1605r.),
- Współcześnie:
 - *niemiecki Śpiewnik Ewangelicki,*
 - *Psalterz Poznański - Psalm 68.*

Podsumowując ten krótki rys historyczny, widać że jest to melodia zakorzeniona w kulturze i wielokrotnie wykorzystywana. W Polsce już na początku XVII wieku znajduje się w *Psalterzu Rybińskiego* – który to jest polskim odpowiednikiem *Psalterza Genewskiego*. Obecnie powstaje współczesny jego odpowiednik pod nazwą *Psalterz Poznański* (rok 2017 – pierwsze wydanie zawierające wybór 50 psalmów), w którym melodię *O Mensch, beweine deine Sünde gross* znaleźć można w Psalmie 68.³ Dodam, iż istnieje wiele nagrań oraz rozmaitych wykonan i aranżacji owej melodii chorałowej, w tym na przykład w języku węgierskim.⁴

³ Psalterz Poznański, Wybór Psalmów do wspólnego śpiewania w domu i w kościele na melodie z Psalterza Genewskiego, opr. Polaszek A., Poznań 2017 str.72.

⁴ www.hymnary.org

nan/to nam i myśli: Nie-
chay tey nie odnośa chluby/
Żeby mie przywiedli do
zguby. Niech się rączy za-
pałaja/Co mozey zguby su-
kaja: Boday sami lekkość
mieli/ W ktora mie przyo-
blec chcieli.

13. A ci day weseli byli/

Ktorzy cności mey życzyli/
Niech mówia / Chwała
bądź wiecznemu Ktory po-
koy słudze swojemu Sprá-
wuje z śczerą miłości:
Przetoż język moy z wdzie-
czności / Twę sprawiedli-
wości Panie / Sławić ni-
gdy nie przestanie.

PSALM XXXVI.

Dixit injustus ut delinquat in semet ipso.

Słowna złość bezbożnego / Jest mi pewnym
Wiec w niej sobie pochlebuje / A w tym się nie-
świadkiem tego/ Że się Boga nie boi: Rep. Zdrady
dumie nie żuje/ Że pomsta nad nim stoi / Słuchac
pelne jego mowy/ Rep. Dla zlepśenia swojego: O-
niechce rady zdrowey /
wszem w nocy śmie myśl bawić/ W jakiej niecnocie
dzień strawić/ Oprocz wstydu wszelkiego.

2. Twę świetey Panie patrzej: O Panie toć nas
litości/ Pełneniebios wyśo-
kości/ Prawda aż pod oble-
ki: A twoje sprawiedli-
wości przenośa gor wy-
sokości / Sad jak przepaść
głębości: Ludzie y zwierzo-

3. O ciebie żywota zdro-

je/ Także

2.2. Tekst

<i>O Mensch, beweine' dein Sünde gross Darum Christus sein's Vaters Schooss äussert und kam auf Erden. Von einer Jungfrau zart und rein Für uns er hier geboren ward, Er wollt' der Mittler werden. Den Todten er das Leben gab, Und legt' dabei all' Krankheit ab, Bis sich die Zeit herdrange, Dass er für uns geopfert würd', Trüg' unsrer Sünden schwere Bürd' Wohl an dem Kreuze lange.</i>	<i>O człecze, grzechów Ci upłakiwanie, k temu Chrystus Oćca swego łono otworzywszy przyszedł ziemie. Dziewicy słodkiej a czystej dano, iżby Go powiła nama, ludziom świata. Onci bydź pośrednikiem kciał. Pomarłym Onci darował dar żywota, a kres dla wszych doległości dał, zanim nastały czasy owe, iż za nas był ofiarowanym, dźwigał nasze jarzma grzechowe ciężkie na Krzyżu godzinami.⁵</i>
--	---

Tekst zaczyna się od zwrotu do człowieka. Zachęca do płaczu nad swoim grzechem i kieruje wzrok na Chrystusa, który przyszedł na ziemię, by przynieść wybawienie. Urodziła Go kobieta będąca dziewicą, a On chciał stać się pośrednikiem między Bogiem a ludźmi. Dla umarłych przyniósł życie, a dla cierpiących przezwyciężył dolegliwości. Został ofiarowany za grzechy ludzi ponosząc śmierć na Krzyżu. Pieśń mówi więc o przyczynie przyjścia Jezusa na ziemię, opisuje krótko Jego historię i działania, nie wspomina jednak o Jego zmartwychwstaniu. Chociaż początkowa apostrofa skierowana jest do człowieka, wiele uwagi poświęcone jest Chrystusowi. Tekst dobrze wpasowuje się w treść wokalna – instrumentalnej *Pasji wg św. Mateusza* Johanna Sebastiana Bacha.

⁵ Tłum. F. A. Zieliński, <http://kbpp.org.pl/bwv-402> [dostęp 23.04.2019].

3. Muzyka w ślad za emocjami.

Powracając do sytuacji, w której umieszczony został chorał *O Mensch, beweine dein Sünde gross*, warto wyobrazić sobie opisane zdarzenia i spróbować wczuć się w ich przeżycie. Nazywając emocje im towarzyszące można z dużym prawdopodobieństwem odkryć afekty kryjące się w muzyce. Chociaż właściwie kolejność powinna być odwrotna. Rolą muzyki i zawartych w niej figur retorycznych jest wprowadzenie słuchacza w głębsze zrozumienie czy przeżycie treści pozamuzycznej utworu.

3.1. Opracowanie muzyczne chorału *O Mensch, beweine dein Sünde gross* w Pasji.

Jak już wcześniej wspomniałam, aranżacja chorału jest zupełnie wyjątkowa. Zostały rozpisane partie fletów, obojów d'amore, sekcji smyczkowej, organów i continuo. Dodatkowo, melodia chorałowa w partii chóru nie jest bezpośrednim muzycznym cytatem, a jest opracowywana na rozmaite sposoby. Zauważalny jest motoryczny, szesnastkowy ruch w głosie fletu, czasami także w głosie oboju i w continuo. Wejście chóru następuje w takcie 18 – melodia chorałowa przeznaczona jest dla sopranów oraz prawej ręki organisty, który ma rozpisaną partię *obligato*.

Całość napisana jest w tonacji E- dur, która wg Matthesona jest „pełna zwątpienia” lub oznacza „całkiem śmiertelny smutek”.⁶ Czyż ten opis nie oddaje tragizmu sytuacji, w której znalazł się Jezus i jego uczniowie? Zwątpienie... Rozdzierający, śmiertelny smutek. Jezus wie, że czeka Go śmierć i opuszczenie przez Ojca. Weźmie na siebie grzechy, odpowiedzialność za winy, których nigdy nie popełnił. Czekają Go tortury, a wszyscy przyjaciele odeszli.

3.2. Wybrane figury retoryczne w partii fletu.

Tak oto dotarliśmy do ostatniej fazy analizy utworu. Mając już wiedzę o kontekście, historii, treści chorału czas przejść do analizy poszczególnych figur retorycznych w partii fletu. Obserwując związek muzyki z tekstem – można zauważyć, że wielokrotnie konkretny zwrot muzyczny zdaje się ukazywać w sposób symboliczny śpiewaną treść.

⁶ Zawistowski P., *Rozważania na temat retoryki w muzyce baroku*, Zeszyt naukowy nr 2, Akademia Muzyczna Warszawa 2003, str. 22.

Kathabasis

Pierwsze słowa tekstu wołające “O człowieku, oplakuj swój grzech!” znakomicie oddaje figura kathabasis. Pochód dźwięków opadających przywodzi na myśl płacz. Myśląc jeszcze bardziej obrazowo, przypomina gest schylania głowy w pokorze lub skrywania zapłakanych oczu w swoje dłonie.

Exlamatio

“Jest figurą retoryczną, kiedy wołamy ze wzruszeniem; w muzyce najlepiej wyrazić ją można skokiem o małą sekstę w górę”.⁷ Nadal w czasie trwania jeszcze tego samego wersu tekstu, zauważyć można seksty w górę. Przywodzą one na myśl wołanie, być może chęć wydostania się z niewoli grzechu - wołanie do Boga o uwolnienie.

Dubitatio

Zaskakujące modulacje mogą wyrażać zwątpienie, niepewność. Kompozycja przepełniona jest zmianami chromatycznymi. Pozostając nadal w pierwszym wersie tekstu, wyłania się nie tylko obraz płaczu i wołania, ale także niepewności.

⁷ J. Walther *Musicalisches Lexicon*; cyt. Za F. Wesołowski, op. Cit, s.167-168 za: Zawistowski P., *Rozważania na temat retoryki w muzyce baroku*, Zeszyt naukowy nr 2, Akademia Muzyczna Warszawa 2003, str.18.

Anabasis

Następnie jednak następuje zwrot ku górze. Wznoszący się pochód dźwiękowy pojawia się przy okazji następnego wersu tekstu, który mówi o Chrystusie - z łona Ojca. Symbolicznie można zinterpretować to jako wybawienie. Chrystus jako Syn Boga ratuje tego, kto opłakuje swój grzech. Sam poniósł te grzechy na sobie, a kto Mu uwierzył może doświadczyć przebaczenia. Podobne analogie figur *kathabasis* i *anabasis* można znaleźć także w dalszych częściach tekstu. Przejdę jednak do kolejnej figury podsumowującej rozważania.

Mutatio

Esencją tej figury jest kontrast, który mogą wyrażać zmiany:

- interwałowe (*per melopoeiam*),
- dur - moll (*per modum ad tonum*),
- rejestrów (*per systema*),
- chromatyczno - diatoniczne (*per genus*).

W partii fletu słysząc kontrasty, na przykład zmiany rejestrów; wielokrotnie również pochody sekundowych interwałów przerywanych przez duże skoki (o sekstę i większe). Może to być obrazem ukazującym ogół treści, który konfrontuje stan człowieka z Bożym rozwiązaniem: *“Pomarłym Onci darował dar żywota”*.

Podsumowanie

Po przyjrzeniu się wybranym figurom retorycznym w chorale *O Mensch, beweine dein Sünde gross* wyłonił się bliski związek muzyki z tekstem. Pozostaje jeszcze zestawić afekty z umiejscowieniem chorału w całości Pasji. Warto więc przypomnieć sobie ponownie sytuację, o której śpiewa ewangelista poprzedzając chorał. Jakie były emocje Jezusa w ogrodzie Getsemane? Okazuje się, że afekty podkreślane przez figury retoryczne przypominają emocje towarzyszące sytuacji pojmania Jezusa. Wyraża stąd się analogia do płaczu (kathabasis), wołania do Boga (exclamatio), niepewności (dubitatio). Pytanie, czy dotyczą one Jezusa czy może Jego uczniów? Ponadto, zastanawiające jest, czym kierował się Bach przy wyborze chorału *O Mensch, beweine dein Sünde gross*. Czy chciał ukazać analogiczne do sytuacji afekty, czy może w wyborze kierował się przesłaniem tekstu?

Po przejściu przez poszczególne elementy szkicu zarysowanego w pierwszym rozdziale, odbieram tę drogę jako ciekawą podróż. Wnioski końcowe są właściwie pytaniami do kompozytora. Jednak to właśnie proces poznawania utworu, jego historii, kontekstu i ukrytych w nim zagadek może się okazać wartościowy.

Bibliografia

<http://kbpp.org.pl/bwv-402> [dostęp 23.04.2019]

<http://wursten.be/psalmsmusic/melodies-geneva.html> [dostęp: 22.06.2019]

Evangelische Gesangbuch, Stuttgart 1995

Śpiewnik Rybińskiego, *Kancyonal To jest, Księgi Psalmow, Hymnow y Piesni Duchownych, Na Chwale Boga W Troycy S. Jedyneho [...] : Za zgodą wszystkich Zborow Ewangelickich [...] z dawniejszych Kancyonalow, Psalterzow y Katechizmow zebrane y kwoli jednostaynemu używaniu wydane*, Hünefeld A., Rybiński M., Gdańsk 1646.

https://fbc.pionier.net.pl/search#fq={!tag=dterms_accessRights}dterms_accessRights%3A%22Dost%C4%99p%20otwarty%22&q=id%3AnnR54br [dostęp: 23.06.2019].

Le psautier Huguenot du XVI e siècle – mélodies et documents recueillis par Pierre Pidoux, cz. I Les Mélodies, Baerenreiter Bâle 1962.

<https://archive.org/stream/lepsautierhuguen01pido#page/n5/mode/2up> [dostęp: 23.04.2019]

Mateusz Św., *Ewangelia wg św. Mateusza*, rozdział 26,36-56 Biblia Warszawska

Psalterz Genewski, *Les Pseaumes mis en rime francoise Par Clement Marot & Theodore de Beze, mis en musique a quatre parties par Claude Goudimel*, Iean Bonnesoy 1563.

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1086792/> [dostęp: 23.06.2019].

Psalterz Poznański, Wybór Psalmów do wspólnego śpiewania w domu i w kościele na melodie z Psalterza Genewskiego, opr. Polaszek A., Poznań 2017

Śpiewnik Ewangelicki, red. Międzykościelna Komisja Śpiewnikowa, Bielsko Biała 2008.

Śpiewnik Pielgrzyma z nutami i akordami gitarowymi, red. Janulek J., Katowice 1999

Zawistowski P., *Rozważania na temat retoryki w muzyce baroku*, Zeszyt naukowy nr 2, Akademia Muzyczna Warszawa 2003

Wykaz ilustracji:

Ilustracja 1

Rękopis partytury Pasji wg św. Mateusza Jana Sebastiana Bacha

<https://imslp.org/> [dostęp: 22.06.2019]

Ilustracja 2

Psalm 68 z Psalterza Genewskiego, *Les Pseaumes mis en rime francoise Par Clement Marot & Theodore de Beze*, mis en musique a quatres partie par Calude Goudimel, Iean Bonnesoy 1563.

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1086792/> [dostęp: 23.06.2019].

Ilustracja 3

Psalm 36 ze śpiewnika Rybińskiego, *Kancyonal To jest, Księgi Psalmow, Hymnow y Piesni Duchownych, Na Chwale Boga W Troycy S. Jedynego [...] : Za zgodą wszystkich Zborow Ewangelickich [...] z dawniejszych Kancyonalow, Psalterzow y Katechizmow zebrane y kwoli jednostaynemu uzywaniu wydane*, Hünefeld A., Rybiński M., Gdańsk 1646.

https://fbc.pionier.net.pl/search#fq={!tag=dterms_accessRights}dterms_accessRights%3A%22Dost%C4%99p%20otwarty%22&q=id%3AnnR54br [dostęp: 23.06.2019].

Ilustracja 4, 5, 6, 7

Bach J. S. , Pasja wg św. Mateusza, partia fletu, Breitkopf und Härtel, Lipsk

<https://imslp.org/> [dostęp: 22.06.2019]